

Jelentések A mosoly birodalmáról

BÁNKI BERTA

A rendszerváltásig aktív ügynökhálózat működött Magyarországon, amely a kulturális élet képviselőit is megfigyelés alatt tartotta. A hivatalos államszocialista elvárásoktól távoli alkotások a második nyilvánosságba kényszerültek, így a Melis–Jeles alkotópáros operája, *A mosoly birodalma* is, amelyet 1986-ban mutatott be a Monteverdi Birkózókör és a 180-as csoport. Melis László a zeneszerző, Jeles András a rendező és a librettó elkészítője. Kettejük alkotótársi kapcsolatát a rendelkezésre álló levéltári anyagok feldolgozásával is bemutatom; céloom az opera létrejötte körüli kulturális kontextus feltérképezése és a szerzők kapcsolati hálójának feltárása. Ebben a tanulmányban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) található, Melis Lászlóhoz és Jeles András-hoz kapcsolódó ügynökakták anyagait mutatom be.¹

Melis László teljes nevét csupán egyetlen akta tartalmazza,² viszont Melis–Jeles alkotópárosként további két iratban is szerepel a vezetékneve.³ Jeles Andrásról jóval többet írtak; tizenhárom alkalommal a „sima” jelentések,⁴ tizenkilencszer pedig a Napi Operatív

Információs Jelentések (NOIJ)⁵ anyagai között találtam vele kapcsolatos információt.⁶ A „sima” jelentések közül három ugyanarról a kulturális fórumról számol be, amely a NOIJ-karton anyagai között is szerepel, egy irat pedig azonos azzal a Krassó György rendőri felügyelet (REF) alá helyezése ellen tiltakozó nyílt levéllel, amelyet Melis László is aláírt. A NOIJ-anyagokban is van átfedés;

⁵ A NOIJ 1979–1990 között működött, célja „az ország biztonságát érintő, az ellenség szándékaira, terveire vonatkozó”, napi rendszerességű jelentések megírása volt, amely a legfontosabbnak tartott állambiztonsági közlésű információkat tartalmazta. Forrás: https://www.abtl.hu/sites/default/files/raktari_jegyzetek/2_7_1_NOIJ.pdf, hozzáférés: 2023.05.14. A jelentésekben található rövidítésekről lásd bővebben:

<https://ugynoksorsok.hu/segedletek/roviditesek-jegyzete>, hozzáférés: 2023.05.14.

⁶ Összesen kilenc különböző eseményről készült a tizenkilenc különböző jelentés, ezek közül kilenc Napi Jelentés, kilenc Napi Operatív Információs Jelentés, egy pedig nincs ellátva címmel, viszont a formai megjelenése alapján a Napi Jelentésekhez hasonlít. Az iratok jelzetei ÁBTL 2.7.1. III/III-172/1980, ÁBTL 2.7.1. III/III-172-241/5/1980, ÁBTL 2.7.1. III/III-25/1981, ÁBTL 2.7.1. III/III-25-36/2/1981, ÁBTL 2.7.1. III/III-212/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-212-220/6/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-234/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-234-235/15/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A/1985, ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A-204/1/1985, ÁBTL 2.7.1. III/III-179/1985, ÁBTL 2.7.1. III/III-179/A-205/1/1985, ÁBTL 2.7.1. Vas-21/1986, ÁBTL 2.7.1. Vas-21-128/8/1986, ÁBTL 2.7.1. III/III-30/1987, ÁBTL 2.7.1. III/III-108/1987, ÁBTL 2.7.1. III/III-108-123/1/1987, ÁBTL 2.7.1. III/III-207/1988 és ÁBTL 2.7.1. III/III-207-213/4/1988.

¹ Budapest Főváros Levéltárában nem található Melis Lászlóhoz és Jeles András-hoz kapcsolódó írás.

² Az irat jelzete: ÁBTL 3.1.5. O-19619/12.

³ ÁBTL 2.7.1. Vas-21-128/8/1986 és ÁBTL 2.7.1. Vas-21/1986.

⁴ ÁBTL 4.1. A-2003/1, ÁBTL 4.1. A-2003/4, ÁBTL 3.1.2. M-39271/3, ÁBTL 3.1.2. M-39472, ÁBTL 3.1.2. M-40723/1, ÁBTL 3.1.2. M-41555/1, ÁBTL 3.1.2. M-41714, ÁBTL 3.1.2. M-41752/1, ÁBTL 3.1.2. M-41877, ÁBTL 3.1.2. M-42073/4, ÁBTL 3.1.2. M-42089/1, ÁBTL 3.1.5. O-19619/12 és ÁBTL 3.1.5. O-19619/13.

összesen kilenc különböző eseményről számol be tizenkilenc irat, valamint minden olyan jelentés, amelyben Melis neve szerepel, megtalálható Jeles Andrásnál is. Kutatásom szempontjából két NOIJ-irat releváns, mert azokban *A mosoly birodalma* előadásával kapcsolatban írtak, viszont a kulturális kontextus feltérképezéséhez a többi anyag is segítségemre volt, melyeket négy csoportra osztottam: lakásszínházi események, filmvetítések, nyílt levelek és Jeles-napok. A kontextus meghatározásakor a második nyilvánosság fogalmát használom:

„Az államszocialista időszakban az avantgárd és a neoavantgárd azon tevékenységek gyűjtőfogalma, amelyek nem egyeztek a párt ideológiájával. Ezt a nem-, vagy félig hivatalos szubkultúrát a szocialista Magyarországon második, vagy párhuzamos nyilvánoságnak nevezték. Az ellenkultúra tagjai a nyilvános közösségi tevékenységektől elhatárolódva, párhuzamos csatornákon keresztül kommunikáltak.”⁷

Magyarországon 1945 és 1989, vagyis a második háború és a rendszerváltozás közötti időszakban a fő irányvonalától – az első nyilvánosságtól – eltérő, az elvárt vagy megengedett kategóriába nem beleilleszthető kulturális történéseket a második nyilvánosság jelenségei közé soroljuk.⁸ A második nyilván-

nosság fogalma nemcsak a létrehozott művekre vonatkozik, hanem az alkotókra és a nézőkre is, hiszen a jelenségben mindannyian érintettek. A betiltottság mint állapot a kelet-európai avantgárd művészetben egyben politikai helyzetet is jelöl, épp ezért a második nyilvánosság minden államszocialista berendezkedésű államra jellemző volt.

A mosoly birodalma

„A »Monteverdi birkózókör« elnevezésű budapesti színjátszókör június 27-én a gödöllői művelődési központban előadta a Slawomir Mrozek »Rendőrség« c. drámájából készített »Mosoly birodalma« c. zenés színművet. (Az átdolgozást a MELIS–JELES szerzőpáros végezte.)

A darab egy börtöncellában játszódik, ahol egy rendőrfelügyelő végrehajtja egy 10 évre elítélt személy beszerzését. Beszélgetésük és a közben hallható kórus azt sugallja, hogy jelenleg rendőrállamban élünk és a társadalomban csak a megalkuvók érvényesülnek. Göncz Zoltán műsorszervező közölte a hírforrással, hogy a közönség soraiban több ellenzéki személy is jelen volt, akik az előadókkal együtt érkeztek.

A közönség egy része megdöbbsent az előadás nyílt politikai utalásai miatt.”⁹

⁷ Beata HOCK, „Women Artists’ Trajectories and Networks within the Hungarian Underground Art Scene and Beyond”, in *Art Beyond Borders: Artistic Exchange in Communist Europe [1945–1989]*, szerk. Jérôme BAZIN, Pascal DUBOURG GLATIGNY és Piotr PIOTROWSKI 113–124 (Budapest: Central European University Press, 2016), 115. [A szerző ford.]

⁸ Bár az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára tágabb időintervallumot jelöl; azokat az 1944–1990 között keletkezett iratokat őrzi, amelyek az államvédelmi/állambiztonsági tevékenységet végzett magyar ha-

tóságok működésével kapcsolatosak, vagyis jelentéseket 1945 előtt és 1989 után is írtak. Ennek ellenére a magyarországi második nyilvánosságot a második háború vége és a rendszerváltozás közötti időszakra vonatkoztatom, mivel a nemzetközi szakirodalom is 1945 és 1989 közé helyezi a kelet-európai művészetben szükségszerűen megjelenő második nyilvánosságot.

https://www.abtl.hu/iratok/alt_tajekoztato, hozzáférés: 2023.05.14.

⁹ ÁBTL Napi Operatív Információs Jelentés, 128. szám. Budapest, 1986. július 2. Az irat jelzete ÁBTL 2.7.1. Vas-21-128/8/1986. A je-

Mi sem mutatja meg jobban a rendszer kettősségét, mint a többes szám első személyben használt „rendőrállamban élünk”;¹⁰ hiába adja a titkos megbízott a fogoly, a rendőrfőnök és a kórus szájába a sugallatot, a jelentés olvasója számára pontosan kirajzolódik, hogy a darabban ábrázolt rendőrállam működése nem áll távol az államszocialista rendszertől. Az, hogy „a társadalomban csak a megalkuvók érvényesülnek”,¹¹ további két szinten hordoz jelentést: Mrożek szövegében a megalkuvást az aláírás jelenti, amely után a fogoly visszanyeri fizikai szabadságát; a megalkuvás 1986-ban Magyarországon azt jelenti, hogy az érvényesül, aki a hatalom nyelvét beszéli, ezáltal elveszti személyes szabadságát.

A jelentés végén az intézkedés címszó alatt olvashatjuk, hogy a nézők között osztogatott szövegkönyvekből a jelentő személy megszerzett egy példányt, amelyet megküldött a Belügyminisztérium III/III Csoportfőnökségének és a Pest megyei Rendőrfőkapitányság állambiztonsági szervének is.¹² A szövegkönyv gerincét Mrożek *Rendőrség* című, eredeti nyelven 1958-ban publikált drámájának első felvonása adja, amelynek első magyar nyelvű kiadása 1980-ban már megjelent,¹³ vagyis hozzáférhető volt az állambiz-

lentést Vagyoczký Béla rendőrezredes, titkárságvezető írta alá, viszont ugyanezt a jelentést egy nappal korábban, 1986. július 1-jén Lamperth László őrnagy, értékelő és tájékoztató tiszt készítette el, és Fodor Ottó rendőrezredes, állambiztonsági helyettes neve is szerepel a lap alján, aláírás nélkül: ÁBTL 2.7.1. Vas-21/1986. A NOIJ-jelentés egy kiegészítő mondatot tartalmaz, amely az előző napi „sima” jelentésben nincs benne: „Az információ forrása és tartalma megbízható, ellenőrzött.”

¹⁰ Lásd *uo.*

¹¹ Lásd *uo.*

¹² Lásd *uo.*

¹³ Sławomir MROŻEK, „Rendőrség”, ford. KERÉNYI Grácia, in Sławomir MROŻEK, *Drámák*,

tónsági szervek számára is. Mrożek szövege önmagában is groteszk – például a beszerzés komolysága ütközik a rendőrfőnök értetlenségével, a fogoly racionális érvei az aláírás mellett ellentétben állnak tízévesi lázadásával –, amelyből Jeles András 1986-ban librettót készített. A két szinten beszélő szövegre Melis László zenéje teszi fel a koronát: a barokk opera mint historizáló, fenséges zenei nyelv az államszocializmusban folyamatosan jelen lévő kettős beszéd zenei megfelelője: a recitativo tételek „operai”, képzett hangon és a klasszikustól eltérő, „csúnya” technikával is megszólalnak. A barokk zene a hatalom nyelve, amelyet a képzett énekbeszéd tolmácsol a közönség felé. A jelentésben *A mosoly birodalmára* zenés színműként és nem operaként hivatkoznak, mintha a jelentést készítő személyek nem lettek volna tisztában a „kísérőzene” hangsúlyos szerepével; mintha Melis zenéje csupán illusztrálna egy hangsúlyosan prózai alkotást, pedig a zenei anyag éppoly szerves része a két szinten beszélő előadásnak, mint az áthallásokban gazdag szövegkönyv.¹⁴

A mosoly birodalma még egy alkalommal felbukkan az ügynökaktákban: egy 1987. február 20-án készült NOIJ-anyag egy magánrendezvényre szóló meghívó tartalmát közli, amelyet Jeles András a XIX. Magyar Filmszemle során a külföldi vendégeknek helyezett el a Novotel Szálló portáján.¹⁵ Két előadásra hívta meg a vendégeket: az *Egy munkáscsapat álma* című filmjének háromal-

szerk. OSZTOVITS Levente, 5–23 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980). A Melis-hagyaték feldolgozása közben a kéziratos partitúra alapján elkészítettem *A mosoly birodalma* szövegkönyvét, amelyet a zenei elemzéshez fogok használni.

¹⁴ A lehetséges műfajok közül a zenés színművön kívül az opera, a kísérleti opera, az oratórium és a passió is felmerült; a műfaji besorolásról bővebben *A mosoly birodalma* zenei elemzésének keretében foglalkozom.

¹⁵ Az irat jelzete ÁBTL 2.7.1. III/III-30/1987.

kalmas vetítésére, valamint a Szkénébe¹⁶ A *mosoly birodalma* előadására. A jelentés szerint az előadók egy amatőr művészcsoporthoz tartoztak.¹⁷ A géppel írt szövegbe utólag kéziratos javítások, kiegészítések is belekerültek, amelyet zárásként a titkos megbízott személyes véleménye is gazdagít:

„Megjegyzés: Jeles filmje nem került a Szemle programjába, mert bemutatójára az illetékes hatóság nem adta meg az engedélyt; erre az illetékesek figyelmeztették is a készítőt. A hírforrás véleménye szerint a filmrendező cselekedetével azt akarta bizonyítani, hogy a Szovjetunió kulturális reformintézkedéseit a hazai kulturális vezetés nem követi.”¹⁸

Ahogy a *Mosolyról* szóló első jelentésben, úgy az alkotókról megfogalmazott kritika ezúttal is politikai, és nem művészi jellegű: a rendszert nyíltan vagy közvetetten kritizálni veszélyes, mert jelenteni fognak róla, és a művek a második nyilvánosságba kényszerülnek. A *mosoly birodalmáról* szóló két jelentésben a titkos megbízott „felfedi”, hogy a mű szövege vagy Jeles András cselekedete mire utal, ám ez nem objektív megállapítás. A besúgók a tökéletes befogadó mintái: minden apró részletre figyelnek – sőt, sugallatot, üzenetet látnak benne –, ezáltal hozzák létre a saját olvasatukat.

Lakásszínházak mint a második nyilvánosság kulturális színterei

Jeles András több alkalommal is helyszínt biztosított saját lakásán különböző összejövetelekhez: a jelentésekben „Kopasz” néven említett személy szerzői estjének is ő adott

otthont 1980. október 11-én,¹⁹ valamint két, 1981. februári 16-i jelentésben is szerepel, hogy „Jeles András filmrendező lakásában kabaré-jellegű felolvasás lesz az 1950-es évekről, Pethő Iván levéltári gyűjtései alapján”.²⁰ Két, egymást követő napon – 1984. november 29-én és 30-án – megjelent NOIJ-anyag beszámolója szerint pedig Jeles András és Lukáts Andor²¹ olyan budapesti lakást keres, amely zárt körű színházként helyszínt biztosítana a második nyilvánosságban bemutatható darabok előadására.²²

Úgy tűnik, hogy Jeles András lakása²³ a keresés előtt és után is helyet biztosított a második nyilvánosság előadásainak, amelyeket csak zártkörűen hirdetett meg. Az 1985. október 15. és 17. között megtartott Kulturális Fórum második és harmadik napjának egyes rendezvényei is Jeles lakásán zajlot-

¹⁹ Két NOIJ-aktában is beszámolnak a szerzői estről, az iratok jelzetei ÁBTL 2.7.1. III/III-172/1980 és ÁBTL 2.7.1. III/III-172-241/5/1980.

²⁰ Az iratok jelzetei ÁBTL 2.7.1. III/III-25/1981 és ÁBTL 2.7.1. III/III-25-36/2/1981. Pető Iván történész, politikus:

<https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-cElzRVNQeUFhOThSMoZYzkLS3lxQT09>, hozzáférés: 2023.05.14.

²¹ Lukáts Andor színművész a jelentés megírásának idején a kaposvári Csiky Gergely Színház társulatának tagja.

<http://resolver.szhaztortenet.hu/person/OSZMI2948>, hozzáférés: 2023.05.14.

²² Az iratok jelzetei ÁBTL 2.7.1. III/II-234/1984 és ÁBTL 2.7.1. III/II-234-235/15/1984.

²³ A lakásszínházakkal kapcsolatos jelentések nem jelölik meg Jeles András lakásának címét, viszont a Krassó-ügy nyílt levelét közlő jelentésben az aláírók névsorában Jeles is szerepel, ahol a többiekhez hasonlóan az ő lakcíme is fel van tüntetve: „Budapest, XI. Bartók B. u. 29.” Az irat jelzete ÁBTL 3.1.5. O-19619/12/263.

¹⁶ A jelentés „BME »Szkéné«” elnevezést tartalmaz. Lásd *uo.*

¹⁷ Lásd *uo.*

¹⁸ Lásd *uo.* A jelentésből a kézírással utólag javított szöveget idézem.

tak.²⁴ A jelentés szerint október 16-án 14 és 19 óra között az írói integritás és a cenzúra-ön-cenzúra témájára épülő beszélgetést tartottak nála körülbelül nyolcvan fő részvételével, akik között külföldi vendégek is akadtak: Pavel Kohout, Danilo Kiš, Susan Sontag és egy „izraeli író”, valamint a fórumra akkreditált küldöttek. Az irat arról is beszámol, hogy a beszélgetés után a résztvevők egy része az Artéria Galériába és a Korzó Sörözőbe ment. A fórum harmadik napjának – 1985. október 17. – eseményeiről két, 1985. október 18-i jelentés számol be.²⁵ Október 17-én folytatódott Jeles lakásán a beszélgetés, ezúttal a kultúra egységének, az önálló európai kultúra lehetőségének és létjogosultságának kérdései kerültek a középpontba. Sok felszólalóról is írnak, akik főleg az előző napi közönség tagjai, kiemelve Bollobás Enikőt, Konrád Györgyöt, Tamás Gáspár Miklóst és Krassó Györgyöt.

Három, egymástól független jelentés is beszámol az Ellen-fórum 1985. október 15. és 17. között megtartott üléseiről, amelyekben ugyancsak megemlítik Jeles Andrást – ezek közül kettő 1985. november 1-jei dátummal szerepel.²⁶ Ugyanerről az eseményről számol be a NOIJ-anyagok között található jelentés is, ahol Kulturális Fórumnak nevezik a háromnapos programot.²⁷ A két november 1-i iratban további információkat találunk a történekről, például hogy a találkozót hivatalosan nem engedélyezték, ezért tar-

tották meg az eredetileg az Intercontinental Szállodába tervezett üléseket október 15-én Eörsi István, október 16-án és 17-én pedig Jeles András lakásán. Az utóbbi két napon 80–100 (!) résztvevőről és oldott, családias hangulatról számol be a jelentés, a külföldi vendégek között pedig nemcsak írók, hanem egy televíziós stáb, tudósítók és újságírók is voltak. A harmadik forrás egy „lpoly” fedőnevű embertől származik, aki egy barátja információit továbbította: egy lakitelki grafikai kiállításról számolt be, majd jelentése záró bekezdésében már Európai Kulturális Fórumként hivatkozik az Ellen-fórumra, amelyet szerinte Konrád György és barátai rendeztek.²⁸ Egy Jeles András lakására Háy Ágnes szervezte rendezvényről is találtam egy 1981. április 1-jei keltezésű jelentést, amely egy április 18-ára tervezett bábelőadásról számol be.²⁹

Jeles András lakása a második nyilvánosság eseményeinek egyik helyszínéként főleg beszélgetéseknek adott otthont; filmjeit nagyobb terekben – művelődési házakban – tudta bemutatni. Ahogy a *Mosolyról* szóló jelentésekben, úgy a filmvetítésekről beszámoló iratokban is a művek politikai „utalásai”, áthallásai kerültek a jelentések középpontjába. A filmvetítéssel kapcsolatos iratokban sem írnak Melis Lászlóról, pedig például az *Álombrigád*ban társzeneszerzőként ő is az alkotócsoporthoz tartozik. A rendezői hegemonia a jelentésekben is tetten érhető: Jeles András nevével fémjelzett művekről ír-

²⁴ Egy Napi Jelentés és egy NOIJ-akta is beszámol a fórumról, az iratok jelzetei ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A/1985 és ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A-204/1/1985.

²⁵ Az iratok jelzetei ÁBTL 2.7.1. III/III-179/1985, valamint ÁBTL 2.7.1. III/III-179/A-205/1/1985.

²⁶ Az iratok jelzetei ÁBTL 3.1.2. M-41555/1 és ÁBTL 3.1.5. O-19619/13.

²⁷ Egy Napi Jelentés és egy NOIJ-akta is beszámol a fórumról, az iratok jelzetei ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A/1985 és ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A-204/1/1985.

²⁸ Az irat jelzete ÁBTL 3.1.2. M-42089/1.

²⁹ A jelentés egy 1981. március 28-án tartott SZETA rendezvény beszámolója. A „Pécsi Gábor” fedőnevű titkos megbízott adta, a készülő bábelőadásról személyesen beszélt Háy Ágnessel: „Háy Ágnes négy szemközti beszélgetés során elmondta, következő rendezvényt ő szervezi április 18-án Jeles Andrásék lakásán, amely bábműsorból fog állni. Ennek lebonyolításához felkérte barátom segítségét is.” Az irat jelzete ÁBTL 3.1.2. M-41714.

nak. A színházi és filmzene mint alkotóelem nem, vagy csak említés szintjén jelenik meg az iratokban. A *mosoly birodalmában* a ket-tős beszéd technikájának zenei síkon történő leképzése alapvető szimbólum, erről mégsem írnak a jelentésekben, viszont a műre legalább a Melis–Jeles szerzőpáros alkotásként hivatkoznak, ezzel jelezve a zene és a zeneszerző kiemelt szerepét.

Filmvetítések

A korai jelentések közül az egyik „Rigai” 1980. április 1-jei keltezésű beszámolója, amely egy 1980. április 8-án beadott jelentésben³⁰ a Marczibányi téri Művelődési Ház filmklubjának eseményeiről tájékoztat. 1980. március 28-án Jeles András *Montázs* című filmjének premier előtti vetítését tervezték, de engedély hiányában mégsem tudták bemutatni – helyette a Gulyás testvérek *Vannak változások* című filmjét játszották le. „Rigai” arról is beszámolt, hogy a főleg diákokból álló, nagyjából ötven fős közönségből többen elmentek, amikor kiderült, hogy Jeles filmjét mégsem tudják vetíteni.³¹

Hét évvel később, 1987-ben a „Tiltott Filmek Mozija” elnevezésű rendezvényről – amelynek az Alternatív Kulturális Központ (ACC) adott otthont – két jelentés is készült. Az eseményen két művet mutattak be: Mész András *Bebukottak* című filmjét, valamint Jeles András *Álombrigádját*.³² (A zeneszerzők Melis László és Darvas Ferenc.)³³ Az 1987. június 29-i keltezésű jelentésben röviden ismertetik a két alkotást: „az egyik film a tököli börtönben forgatott riportfilm volt, a másik Jeles András alkotása, amit barátom a sok

összefüggéstelen rész bejátszása miatt csak részben látott”.³⁴ Az 1987. június 24-i NOIJ-jelentés a mintegy 35–40 résztvevőről is beszámol, akik 20–25 év közötti fiatalok voltak, valamint 4–5 kulcsszemély, köztük három fedőnévvel rendelkező résztvevő: „Salamon”, „Dobó” és „Dizőz”.³⁵ A titkos megbízott a film történetét is összefoglalja, személyes reflexiókkal is kiegészítve a cselekmény leírását:

„Az »Álombrigád« története: egy munkás színjátszó csoport felkészülése A. Gelman: Prémium c. ismert, munkás témájú darabjának bemutatására. Történelmi képdokumentumok váltakoznak obszcén, pornográf beállításokkal. A film összességében élesen antikommunista, az eszmét és a szocializmus gyakorlatát elutasítja, azok képviselőit maró gúnnyal nevetségessé, visszataszítóvá teszi (pl. Lenin a gyárkapunál motozást végez; a párttitkár egy néhány mondatos szöveget képtelen felolvasni stb). A film megkísérli »szemléltetni«, hogy a párt már »nem alkalmas« a munkásosztály hatalmának érvényesítésére, és »nem is vállalja« ezt a feladatot.”³⁶

A jelentés tartalma hasonló felépítést mutat az eddig bemutatott iratokéval: az *Álombr-*

³⁰ Az irat jelzete ÁBTL 3.1.2. M-39472.

³¹ Lásd *uo.*

³² Az iratok jelzetei ÁBTL 3.1.2. M-41752/1 és ÁBTL 2.7.1. III/III-108-123/1/1987.

³³

<https://filmkereso.filmarchiv.hu/#%C3%81lombrig%C3%A1d/////1/80000983>, hozzáférés: 2023.05.14.

³⁴ Az irat jelzete ÁBTL 3.1.2. M-41752/1.

³⁵ „Salamon” Gadó Györgyöt jelöli, Krassó György „Lidi”, Rajk László „Mérnök”, Petri György „Pintes”, dr. Demszky Gábor „Székes”, Nagy Jenő pedig „Dobó” néven szerepelt azokban az iratokban, amelyeket Melissel és Jelessel kapcsolatban néztem át. A levéltári jegyzetelés közben listát vezettem a fedőnevekről és a hozzájuk tartozó személyekről, de bebizonyosodott: a kutatásom szempontjából érdektelen ez a fajta felfedés.

³⁶ Az irat jelzete ÁBTL 2.7.1. III/III-108-123/1/1987.

gád cselekményének leírásában a titkos megbízott személyes megjegyzései a film politikai mozzanatait emelik ki. Jeles a hatalom képviselőit – Lenint vagy a párttitkárt – nem hatalmi szemszögből mutatja be, hanem a kultúrpolitika hivatalos narratívájától eltérő módon építi fel a filmet. Ezért nem fér bele az *Álombrigád* sem az első nyilvánosságba.

Nyílt levelek

Melsi és Jeles neve nyílt levelek aláíróiként is felbukkan az iratok között. A levelek tartalma már nem kapcsolódik művészi alkotásokhoz, kizárólag politikai témájú, nagyobb társadalmi csoportokat érintő ügyekről szólnak.

A *Beszélő* 1984. decemberi számában is megjelent a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészenek címzett levél, amelyben Dr. Krassó György közigazdász rendőri felügyelet alá helyezését és indokolatlan meghurcolását nehezményezik az aláírók,³⁷ köz-

³⁷ Dr. Krassó Györgyöt először szigorú megrovásban részesítették, majd pénzbüntetést is kapott engedély nélküli sajtótermékek folyamatos előállításáért – köztük Bibó István ötvenhatos írásainak, Wiktor Woroszylszki 1956-os *Magyarországi naplójának* és Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című visszaemlékezésének megjelentetéséért. Az ezután ismétlődő jogsértő magatartására hivatkozva Krassót rendőri felügyelet alá helyezték. A tiltakozó nyílt levél első bekezdése szerint „A határozat értelmében Dr. Krassó György este 8-tól reggel 6 óráig nem hagyhatja el a lakását, hetenként jelentkeznie kell a kerületi rendőrkapitányságon, nem léphet be nyilvános helyiségbe, beleértve a mozit és a színházat, sőt bármiféle étkezőhelyet is, nem vehet részt rendezvényeken, nem hagyhatja el Budapest területét, és egy sor állampolgári jogát nem gyakorolhatja. A határozat értelmében leszerelik a telefonját, és a hatóság megbízottait bármikor – akár éjjel is – be kell engednie a lakásába.”. Az irat jelzete ÁBTL-3.1.5.-O-19619/12/284.

tük Melis László, Jeles András és még számos művésztársuk, mint például Petri György, Rajk László, Konrád György, Mészöly Miklós, Bródy János, Spiró György, Kukorelly Endre, Szörényi Levente, Tamás Gáspár Miklós, Vargyas Lajos, Iványi Gábor, Kurtágh [sic!] György, Lányi András, Csalog Zsolt, Csengery Adrienne, Czakó Gábor és Háy Ágnes.³⁸ Összesen 288 ember írta alá a nyílt levelet, a jelentés mindegyikük foglalkozását is közli, de sokuk személyes adatait is feltünteti: születési helyüket, idejüket, édesanyjuk nevét és állandó lakcímüket.³⁹ A nyílt levél 1984. november 24-i keltezésű, az aláírókat összegyűjtő jelentés pedig több mint fél évvel későbbi, 1985. június 20-i dátummal szerepel.⁴⁰ A Krassó-ügyre nyílt levéllel adott reakció az értelmiségi művészcsoport részéről határozott kiállást és szolidaritást fejez ki – ahogy Krassónál a szamizdat kiadványok titkos nyomtatása és terjesztése a második nyilvánosságba kényszerült, úgy a művészeti alkotások is, mint az 1983-as *Álombrigád* vagy az 1986-os *A mosoly birodalma*. A Krassó György elleni nyílt retorziók – a rendőri felügyelet alá helyezés és szabadságjogainak csorbítása – párhuzamba állíthatók a *Mosoly* központi elemével, az aláírással: az szabadulhat, aki egyetért a központilag meghatározott világnézettel.

Gazdaságpolitikai témájú a három évvel később, 1987. szeptember 8-án az országgyűlés tagjainak címzett nyílt levél, amelyről a Rádiófigyelő Szolgálat számolt be.⁴¹ Az

³⁸ Lásd *uo.*

³⁹ Lásd *uo.*

⁴⁰ Az iratok jelzetei ÁBTL 3.1.5. O-19619/12/282 és ÁBTL 3.1.5. O-19619/12/284.

⁴¹ Az irat jelzete ÁBTL 4.1 A-2003/1. A Magyar Távirati Iroda rádiófigyelő szolgálata különböző műsorok – például a Szabad Európa Rádió – anyagaiból készített 1983-tól napi rendszerességű jelentéseket az ország felső vezetésének bizalmas tájékoztató céllal. <http://w3.osaarchivum.org/index.php?option>

aláírók a közelgő gazdasági munkaprogramról való szavazással kapcsolatban fejtik ki aggályaikat, akik között Jeles András mint filmrendező is szerepel.⁴² A száz aláíró között vannak írók, költők, irodalomtörténészek, filmrendezők, szociológusok, építészek, közgazdászok, filozófusok, színművészek, egy bibliográfus, egy dramaturg, egy textiltervező és egy levéltáros is. A zenészek közül a névsorban Bródy János mint zenész, Jeney Zoltán mint zeneszerző és Kocsis Zoltán mint zeneművész szerepel.⁴³

Ahogy a NOIJ-anyagok között, úgy a „sima” jelentésekben is megtalálható Jeles neve a politikai ügyekkel kapcsolatos nyilvános kiállításban: 1979. november 10-én „Husztai László” titkos megbízott feladatán kívül jelentett a cseh eseményekre reagáló tiltakozó jegyzék aláíróiról is.⁴⁴ A polgárjogi harcosok bebörtönzése ellen tiltakozók rövid névsorában Jeles András is szerepel. Az aláírók minél szélesebb körű összegyűjtése fontos volt a hatalom számára: a titkos megbízott további feladata, hogy „lehetőségeihez mérten próbáljon még neveket megtudni, akik aláírták a listákat”.⁴⁵

[=com_content&view=article&id=88&Itemid=190&lang=hu](https://www.mol.hu/com_content&view=article&id=88&Itemid=190&lang=hu), hozzáférés: 2023.05.14.

⁴² Lásd uo. A követelések az eredeti oldal-számozás szerinti 5. oldalon szerepel az 5. pont javaslatai között. Az aláírók a politikai intézményrendszer reformját sürgetik, melynek részeként az érdekvédelmi szervezetek és a sajtószabadság helyzetén is változtatni akarnak, valamint a kultúra bürokratikus irányításának megszüntetését javasolják, „amely évtizedek óta tékozolja a nemzeti értékeket, és a kultúrát pillanatnyi érdekeknek veti alá”.

⁴³ Lásd uo.

⁴⁴ Az irat jelzete ÁBTL 3.1.2. M-39271/3.

⁴⁵ Lásd uo.

Jeles-napok

Jeles magánbeszélgetéséről ír egy pécsi keltezésű, 1987. március 16-i feljegyzés,⁴⁶ amely Molnár István – a Pécsi Nemzeti Színház akkori segédrendezője – és Rajk László kapcsolatát figyelte meg, és csak mellékesen számolt be arról, hogy Jeles néhány ember társaságában az 1987. április 3. és 5. közé tervezett *Jó napokat* készítette elő.⁴⁷ Az eseményt *Jeles-napok*nak nevezte egy 1987. május 12-i, pécsi keltezésű jelentés,⁴⁸ amely csak mellékesen számol be arról, hogy semmi említésre méltó esemény nem történt a háromnapos rendezvénysorozaton. Kutatásom szempontjából viszont fontos előadásoknak biztosított helyet a *Jó napok*, amelyről a Pécsi Körzeti Stúdió készített mintegy húszpercnyi összefoglaló anyagot.⁴⁹ Melis László kettős szerepben, zeneszerzőként és hegedűművészként is részt vett a programon: játszották *A mosoly birodalmát*,⁵⁰ valamint a 180-as csoport is adott koncertet. A televíziós felvételen Melis röviden ismerteti *A mosoly birodalmának* komponálási körülményeit; Jeles librettója alapján, barokk stílusban írta meg, mint egy oratóriumot (!), és miközben haladt a zenei anyag megírásával, a Monteverdi Birkózókör már megkezdte a próbákat az elkészült tételekkel. A darab műfaji besorolása Melis számára sem könnyű, ez a felvételen is tetten érhető: az oratórium megjelölést a barokk stílus dominanciájával kapcsolatban használja, de összességében opera-jellegű darabnak, kísérleti ope-

⁴⁶ Az irat jelzete ÁBTL 3.1.2. M-42073/4.

⁴⁷ Lásd uo.

⁴⁸ Az irat jelzete ÁBTL 3.1.2. M-41877.

⁴⁹ A műsor két részletben található meg: <https://www.youtube.com/watch?v=qc3g2kl9E54>

és https://www.youtube.com/watch?v=EKaxoJ_pVYo, hozzáférés: 2023.05.14.

⁵⁰ A Monteverdi Birkózókör játszotta még a *Dramai eseményeket* és a *Haikukat* is.

rának nevezi a *Mosolyt*, majd a végén hozzáteszi: „ilyet senki se csinált, az tuti”.⁵¹ A *Mosoly* sikerét bizonyítja, hogy több külföldi városba is meghívták az előadást, a felvételen Melis Berlint és Salzburgot emeli ki, és csak mellékesen jegyzi meg, hogy nagy sikerrel játszóak „itt-ott-amott”. Melis számára a darabban az az izgalmas, hogy klasszikus – európai barokk – stílusú zenét ütköztet stilizált afrikai, cigány, indiai és más távol-keleti népzeneekkel.⁵² Az interjú végén egy rövid bejátszást is tartalmaz a felvétel, amelyen a *Dal a vasútról* tétel elejét és az előtte levő prózai átmenetet mutatják meg,⁵³ a közönség reakciója hirtelen feltörő nevetés, amelyet valószínűleg a szokatlan környezetben megjelenő káromkodás okoz. A *Mosoly* előadásaiból nem készült teljes felvétel – csak egy videóváltozat a Balázs Béla Stúdió gondozásában –, ezért különösen fontos a Pécsi Körzeti Stúdió élő előadást és a közönség reakcióját is rögzítő részlete.

A maradék négy, Jeles Andrásához kapcsolódó egyéb témájú irat mindennapi, apró mozzanatokról számol be, amelyek kutatásom szempontjából nem relevánsak, ezért ezekről nem számolok be.

Összegzés

Az ÁBTL-akták tanulmányozása után kiviláglik: maguk a jelentések is hozzájárulnak a szerzőség kérdésköréhez, amikor Melis helyett létrehozzák, megteremtik a Jeles-Melis alkotópárost. Kettejük neve már több adattal szolgáltak, bár a találatok egy része csak Jeleshez kapcsolódik; a teljesség kedvéért beszámoltam minden keresési eredményről annak ellenére, hogy emiatt félő volt, hogy a Melishez kapcsolódó események háttérbe szorúlnak. A nyílt levelek – a Krassó-ügyet

⁵¹ Lásd a felvétel első részében 8'02"-nél: <https://www.youtube.com/watch?v=qc3g2kl9E54>, hozzáférés: 2023.05.14.

⁵² Lásd uo.

⁵³ Lásd uo. 8'40"-tól 9'05"-ig.

kivéve – és az egyéb témájú iratok kutatásom szempontjából nem relevánsak, a *Jelesnapokról* is a Pécsi Körzeti Stúdió felvétele alapján kaptam információkat.⁵⁴ A filmvetítések és a lakásszínházi események a kulturális kontextus feltérképezésében hasznosabbnak bizonyultak, viszont ezekről nem írtak olyan mennyiségű anyagot, amelyből egy kiterjesztett kapcsolati hálót tudnék feltárni.⁵⁵ A jelentésekből nem derül ki, hol volt Jeles lakása, ahogy az sem, hogy milyen arányban biztosított helyszínt megbeszéléseknek, illetve előadásoknak. A jelentések kis számát indokolja, hogy Jeles András a nyolcvanas években már a Balázs Béla Filmstúdió tagja volt,⁵⁶ amely szervezett keretek között működött, vagyis tagjainak alkotói tevékenysége bizonyos mértékű állami felügyelet alatt állt. A stúdió a fiatal generáció kísérletező műhelyeként is szolgált, ennek keretein belül készült el például *A mosoly birodalma* előadásának videóváltozata is.

Bár *A mosoly birodalmának* előadásaival kapcsolatban készült jelentés, mégsem maga a mű szolgáltatta az iratok központi témáját, hanem az információáramlás körülményei – a titkos szórólaposztás –, vagy a darab szövegének aktuálpolitikai áthallásai – „a [...] kórus azt sugallja, hogy jelenleg rend-

⁵⁴ Köszönöm Dargay Marcellnek, hogy felhívta figyelmem a forrásra.

⁵⁵ Dargay Marcell javaslatára az ÁBTL-kutatást kiterjesztem Vallai Péter színművész és Petri György költő 1981-es közös estjeire; ezeken az eseményeken a tiltólistára tett Petri verseit olvasta fel Vallai Péter, zenélt a 180-as csoport, melynek Melis László hegedűsként és zeneszerzőként is tagja volt. Ha készült is ezekről jelentés, az Melis nevét nem tartalmazza, amely a titkos megbízott figyelmetlensége is lehet, vagy egyszerűen az, hogy nem Melis neve került fókuszba.

⁵⁶ <http://www.filmkultura.hu/archiv/regi/article/s/teaching/bela.hu.html>, hozzáférés: 2023.05.14.

őrállamban élünk⁵⁷ –, emiatt merült fel bennem a kérdés, hogy vajon látta-e bármelyik titkos megbízott is az előadást. A hatalmat elsősorban a személyes hálóépítés és a külfölddel való kapcsolat érdekelte, nem pedig maguk a művészi alkotások, amely a *Mosoly* esetében is tetten érhető. Ezét vélelmezhető, hogy talán egyáltalán nem látta egyetlen titkos megbízott sem az előadásokat, különösen az 1986-os bemutatót és az azt követő második előadást, amelyeket az akkori képzőművészeti gyakorlat szerint rendeztek meg: az előadást nem jelentették be előre, performansz jelleggel játszották egy kiállítóteremben – a Műcsarnokban.

Az általam vizsgált ügynökaktákban a hatalomra veszélyesnek vélt közösségeket egy-egy központi személy neve által fémjelzett csoportosulások képviselik; Krassó György mint az értelmiségi ellenzék vezető alakja – akinek a hatalomra veszélyesnek tartott tevékenységéről egy teljes aktányi jelentés készült –, Jeles András neve pedig filmrendezőként más-más személyekkel kapcsolatban tér vissza; nevének egyedüli megjelenéseit tekinthetjük a rendezői hegemonia hagyományának is. Az alkotásban részt vevő többi művész nevét általában homály fedti, így Melis László, a zenész is észrevétlen marad.

Bibliográfia

ÁBTL-iratok, jelzeteik: ÁBTL 3.1.5. O-19619/12, ÁBTL 4.1. A-2003/1, ÁBTL 4.1. A-2003/4, ÁBTL 3.1.2. M-39271/3, ÁBTL 3.1.2. M-39472, ÁBTL 3.1.2. M-40723/1, ÁBTL 3.1.2. M-41555/1, ÁBTL 3.1.2. M-41714, ÁBTL 3.1.2. M-41752/1, ÁBTL 3.1.2. M-41877, ÁBTL 3.1.2. M-42073/4, ÁBTL 3.1.2. M-42089/1, ÁBTL 3.1.5. O-19619/12, ÁBTL 3.1.5. O-19619/13, ÁBTL 2.7.1. III/III-172/1980, ÁBTL 2.7.1. III/III-172-241/5/1980, ÁBTL 2.7.1. III/III-25/1981, ÁBTL 2.7.1.

III/III-25-36/2/1981, ÁBTL 2.7.1. III/III-212/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-212-220/6/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-234/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-234-235/15/1984, ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A/1985, ÁBTL 2.7.1. III/III-178/A-204/1/1985, ÁBTL 2.7.1. III/III-179/1985, ÁBTL 2.7.1. III/III-179/A-205/1/1985, ÁBTL 2.7.1. Vas-21/1986, ÁBTL 2.7.1. Vas-21-128/8/1986, ÁBTL 2.7.1. III/III-30/1987, ÁBTL 2.7.1. III/III-108/1987, ÁBTL 2.7.1. III/III-108-123/1/1987, ÁBTL 2.7.1. III/III-207/1988 és ÁBTL 2.7.1. III/III-207-213/4/1988.

HOCK, Beata. „Women Artists’ Trajectories and Networks within the Hungarian Underground Art Scene and Beyond.” In *Art beyond borders: Artistic exchange in Communist Europe [1945–1989]*, szerkesztette Jérôme BAZIN, Pascal DUBOURG GLATIGNY és Piotr PIOTROWSKI, 113–124. Budapest: Central European University Press, 2016.

<https://doi.org/10.1515/9789633860847-011>.

MROZEK, Sławomir. „Rendőrség.” Fordította KERÉNYI Grácia. In Sławomir MROZEK, *Drámák*, szerkesztette OSZTOVITS Levente, 5–23. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980.

⁵⁷ Az irat jelzete ÁBTL 2.7.1. Vas-21-128/8/1986. Lásd a 9. lábjegyzetben.